

УДК 159.923.2

В. А. Савчук

НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ: ОГЛЯД ПСИХОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ

Стаття присвячена питанню національної самосвідомості та її співвідношенню з національною свідомістю та національною ідентичністю. Автор подає огляд головних концепцій національної самосвідомості. Стаття також містить аналіз ключових факторів розвитку вищезгаданого явища, звертаючи належну увагу на вплив художньої літератури.

Ключові слова: національна самосвідомість, національна свідомість, національна ідентичність, «образ-Я», нація, етнос.

Статья посвящена вопросу национального самосознания и ее соотношению с национальной сознанием и национальной идентичностью. Автор представляет обзор главных концепций национального самосознания. Статья также содержит анализ ключевых факторов развития вышеупомянутого явления, обращая должное внимание на влияние художественной литературы.

Ключевые слова: национальное самосознание, национальное сознание, национальная идентичность, «образ-Я», нация, этнос.

The paper deals with the issue of national self-consciousness and its correlation with national consciousness and national identity. The author gives a general outline of main concepts of definition and structure of national self-consciousness. The article encompasses the analysis of key factors of development of the aforementioned phenomenon, due regard being paid to the influence of fiction on it.

Key words: national self-consciousness, national consciousness, national identity, self-concept, nation, ethnos.

Постановка проблеми. Питання національної самосвідомості особистості є предметом наукового інтересу багатьох дослідників у світовій психології і в українській зокрема. Важливість вивчення цього явища вже протягом багатьох років було пріоритетним для вітчизняних науковців, з огляду на процес відновлення державотворчого процесу нації та звернення до народних витоків. Осо-

бливо актуальною ця проблема постає в контексті інформаційної війни, колізії ідеологій та змін у самосвідомості нації. Саме тому виникає нагальна потреба ґрунтовного психологічно аналізу національної самосвідомості із урахуванням його природи та чинників формування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню національної самосвідомості у психологічній царині вже було приділено значну увагу. Дослідження цього явища наявні в роботах М. Боришевського та Д. Тхоржевського; Г. Ставницький, О. Бичко, В. Бородінов і Ю. Пашенко розглядають національну свідомість у контексті етнічної самосвідомості; М. Козловець і Т. Потапчук у цьому плані акцентують увагу на національній ідентичності; З. Карпенко та О. Оксенюк досліджували це явище під кутом ціннісної системи; вибудовуючи концепції національної самосвідомості, Л. Співак, В. Соколова та Д. Піонтковська зосереджуються на факторах її формування.

Метою статті є огляд і систематизація вже наявних поглядів на питання національної свідомості та національної самосвідомості, аналіз концепцій структури вищезазначених явищ, а також основних чинників їхнього становлення.

Виклад основного матеріалу. За словами В. Соколової, національна самосвідомість передбачає усвідомлення та оцінку людиною чи цілою нацією себе як носія національних цінностей, які сформувалися в системі конкретної спільноти в ході історії. Важливою складовою означуваного явища, на думку дослідниці, є оцінка власної самореалізації та виконання ролі суб'єкта соціальної діяльності, який має на меті самоствердження, здобуття власного місця серед інших націй і залучення до процесу цивілізаційного розвитку всього людства загалом [7]. Своє визначення національної самосвідомості М. Боришевський формулює в межах громадянської спрямованості особистості. Такий підхід передбачав нерозривність національної свідомості та національної самосвідомості [5]. Загалом структура самосвідомості за М. Боришевським охоплює чотири основні компоненти:

- самооцінка;
- домагання;
- соціально-психологічні очікування;
- «образ-Я».

Самооцінка – це судження особистості, що визначають, якою мірою наявні в неї характеристики, пов'язані із системою національних цінностей спільноти, до якої особистість себе приписує. До таких цінностей належать, наприклад, риси національного характеру та відповідальність за сьогодення і майбутнє своєї нації, усвідомлена індивідом. М. Боришевський характеризує самооцінку у структурі національної свідомості такими параметрами: адекватність, висота, стійкість і ступінь самокритичності. Такі критерії відповідають оцінці інших видів самосвідомості [5]. В. Борисов також дотримується думки про визначну роль цінностей у становленні національної самосвідомості, зазначаючи, що система категорій, які індивід асоціює із цінностями, є важливим і стабільним чинником пізнання етнонаціональної дійсності [3].

Наступним пунктом структури самосвідомості, на думку М. Боришевського, є домагання, яке дослідник трактує як спрямованість індивіда на вибір і досягнення цілей, які є вагомими для нього. Важливо зазначити, що такі цілі є обумовлені системою національних цінностей. За умови можливості самостійного вибору, людина робить свій вибір, що стосується національної сфери, який базується на вищеописаних домаганнях, самооцінці та усвідомленні себе носієм національних цінностей. М. Боришевський зазначає, що параметри характеристики домагань і самооцінки однакові.

Соціально-психологічні очікування – це уявлення індивіда про оцінки представників власного чи інших етносів, а також національностей щодо його національних цінностей та очікуваної поведінки. Самооцінка та рівень домагань особистості є факторами розвитку соціально-психологічних очікувань. Ці чинники в сукупності спричиняють появу в людини узагальнених інтегрованих уявлень про себе як носія національних цінностей, у такий спосіб обумовлюючи формування «образу-Я». Дослідник характеризує ці уявлення як відрефлексовані судження людини про себе як про носія національних цінностей, який є водночас і їх суб'єктом, а також про власні дії з точки зору належності до конкретної нації чи етносу [5].

Варто зазначити, що, описуючи конструкти національної свідомості та зв'язки між ними, М. Боришевський використовує терміни, пов'язані як із нацією, так і з етносом. Це впливає з його визначення нації – етносу, що перетворився в державу. Національну самосвідомість дослідник розуміє як «усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінка себе як

носія національних (етнічних) цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її само-реалізації як суб'єкта соціальної дійсності» [4, с. 138]. До складу національної самосвідомості особистості входять такі компоненти:

- національна ідентифікація (усвідомлення особистістю своєї належності до конкретної нації, спорідненості з нею);
- знання, а також усвідомлення індивідом типових ознак нації, до якої він себе відносить;
- усвідомлене ставлення до історії нації, так само, як і до її сьогодення чи майбутнього;
- знання особистості про національну територію;
- не лише усвідомлене, а й дійове ставлення до цінностей конкретної нації.

Якщо ж говорити про національну ідентифікацію, то М. Боришевський розглядає її не лише як складову, а і як головний фактор розвитку національної свідомості. На думку вченого, без такого самоусвідомлення й ототожнення індивіда себе із певною нацією розвиток національної свідомості в нього неможливий. Крім того, розвиток таких почуттів як національна відповідальність (осмислення власної відповідальності за теперішнє та майбутнє) і національна гордість (усвідомлення належності до нації, проявом якої може бути розуміння спільності інтересів, національної культури тощо) обумовлений саме наявністю зазначених вище компонентів національної самосвідомості особистості [5].

Рівні функціонування національної самосвідомості вивчала О. Барканова, яка виділяє макро- та мікрорівні. Якщо перший стосується цілого етносу, то другий – безпосередньо особистості. Визначення, сформульоване дослідницею, спирається на дворівневу концепцію: національна самосвідомість – це водночас усвідомлення власної етнічної ідентичності між різними націями, а також формування власного ставлення до своєї та інших націй [1].

Структуру національної свідомості дослідниця окреслює у трьох складових. Перша – когнітивна, що обумовлена обізнаністю особистості в культурному та повсякденному житті своєї та інших націй, цінностях та інтересах, національному характері, специфіці поведінки в конкретних ситуаціях. Таке національне самопізнання призводить до формування в індивіда національного самовизначення та ідентифікації. Наступним компонентом національної свідомості є афективний. Проявом цієї складової може бути емо-

ційно-оцінне сприйняття особистістю не лише себе, а й людей, що належать до інших націй. Дослідниця наводить три типи такого ставлення: позитивне, негативне та амбівалентне. Остання діяльнісна складова обумовлена такими поняттями як антагонізм, конформізм, уникнення, співробітництво, тобто специфікою поведінки особистості і її ставлення до взаємодії та спілкування з представниками інших націй чи їх культурою [1].

З огляду на підхід О. Барканової, можна дійти висновку, що у визначенні національної свідомості дослідниця головний акцент ставить на етнічну, а не національну ідентичність. На схоже бачення єдності національного та етнічного компонентів натрапляємо у праці Л. Ондар. За словами вченої, національна самосвідомість – це як свідоме, так і несвідоме приписування себе до конкретної етнічної спільноти. Необхідним фактором є національна свідомість – система уявлень особистості про «етнічний світ», що складається зі свого та чужих етносів [6]. Як зазначає дослідниця, національна самосвідомість за своєю природою є водночас і процесом, і продуктом. По-перше, це обумовлено етнічним самопізнанням, етнічним самоставленням і саморегуляцією етнічної поведінки, а по-друге, вчинки, дії, автостереотипи, етнічний «образ-Я», етнічна самооцінка (ставлення до цього образу та національної диспозиції) характеризують національну самосвідомість як продукт.

Беручи до уваги структуру національної самосвідомості Л. Ондар, варто зазначити, що серед трьох складових когнітивна та емоційна зосереджені більше на самого індивіда: уявлення про себе як про особистість, що належить до певної етнічної спільноти, та емоційне сприйняття свого етнічного «Я». Ці компоненти забезпечують регуляцію поведінки індивіда, обумовлюючи поведінкову складову.

Структура національної самосвідомості, розроблена М. Шугай також передбачає три компоненти. Когнітивна складова означає знання та уявлення особистості про етнокультурні та етнопсихологічні особливі ознаки своєї нації. Емоційно-ціннісний компонент зумовлений етнокультурною, етнопсихологічною мотивацією та потребами індивіда, а регулятивний – такою усвідомленою реалізацією себе, яка свідчила б про належність до конкретної нації [10]. Водночас, як зазначає Л. Співак, якщо перший компонент у концепції М. Шугай можна віднести до галузі національної свідомості, а другий – до структури особистості людини, що нале-

жить до певної етнічної спільноти, то зміст регулятивної складової залишається невизначеним [8].

Досліджуючи національну самосвідомість, А. Березін зосередився на її походженні. Беручи за основу ціннісне самовизначення індивіда в соціальній і моральній площинах, науковець наголошує, що національна та етнічна самосвідомість тісно взаємопов'язані. З огляду на це, А. Березін застосовував такі поняття як «етнонаціональна свідомість» і «етнонаціональна самосвідомість». Відповідно до означення дослідника, це відносно стабільна система усвідомлених оцінок та уявлень людини щодо притаманних їй етнодиференціюючих та етноконсолідуючих складових існування та діяльності її етносу. Засвоєння цих компонентів дає індивіду можливість усвідомити себе як представника певного етносу. Структура етнонаціональної свідомості, окреслена вченим, охоплює усвідомлення представниками нації, передусім, себе як суб'єкта свого етносу, власної етнопсихологічної специфіки, психологічних культурних особливостей своєї спільноти, етнопсихологічної унікальності власної нації та спорідненості та ідентичності зі своєю нацією. Крім того, зазначені вище складові є водночас і чинниками розвитку етнонаціональної свідомості [2].

Предметом дослідження О. Шевченко є національна ідентифікація як керівний фактор формування «образу-Я». Дослідниця стверджує, що національна ідентичність є «когнітивно-мотиваційним ядром і стрижневою системоутворювальною складовою у структурі національної самосвідомості особистості» [9]. Національна ідентичність є не лише результатом віднесення індивіда себе до певної нації, самоідентифікації з етнічною спільнотою, а й компонентом когнітивної частини національної самосвідомості – національного «образу-Я».

О. Шевченко характеризує національну ідентифікацію як процес ототожнення людини себе з конкретною етнічною спільнотою. Головним аспектом цього явища є суб'єктивне почуття належності до цієї спільноти. Обов'язковою передумовою такого почуття є стабільний емоційний зв'язок між індивідом та етнічною спільнотою. Серед чинників дослідниця виокремлює стійку оцінювальну систему параметрів етнічної життєдіяльності, що об'єднують представників однієї нації та диференціюють представників різних, а також набір уявлень про ці явища. Іншим фактором національної ідентифікації О. Шевченко вважає прийняття індивідом національ-

них цінностей і норм. Проявом національної ідентифікації особистості є її національне самовизначення та формування її національної ідентичності. Внаслідок цього відбувається становлення національного «образу-Я» людини, який є своєрідною інтегрованою формою національної свідомості, вмещаючи знання та уявлення індивіда про себе з погляду належності до певної нації [9].

На думку В. Соколової, національна свідомість – це складна система явищ націогенезу в духовній сфері, яка відображає центральні положення, характерологічні розбіжності буття та розвитку кожної нації. Проявами національної самосвідомості є такі феномени:

- національний характер;
- національна ідея;
- національна ідентичність;
- національна самосвідомість.

Таким чином, дослідниця долучає національну самосвідомість до складу національної свідомості і розрізняє два компоненти першого явища: раціональний (усвідомлення власної належності до певної соціально-етнічної спільноти) та емоційний (переживання своєї єдності з іншими представниками нації). Основою для становлення як національної свідомості, так і національної самосвідомості В. Соколова вбачає у взаємній пов'язаності цінностей та ідеалів конкретної нації, настанов, менталітету та етнонаціональних стереотипів. Ці ж фактори є визначальними у формуванні національного характеру та етнічної ідентичності. Найсуттєвішими чинниками формування етнонаціональної самосвідомості є сутність і рівень самосвідомості, система звичаїв і традицій певної нації, її мова та культура, смисложиттєві орієнтації, що є інтегральним виявом ментальності, етнопсихогенез та історична пам'ять, а також усвідомлення себе носієм національного характеру [7].

Основні засади буття та розвитку нації знаходять своє відображення в національній самосвідомості. До таких центральних положень науковець відносить способи інтерпретації та трактування суспільних подій, ціннісні орієнтації особистості, що стосуються соціально-політичних, суспільних феноменів та процесів. Крім того, такими засадами В. Соколова також вважає систему уявлень та знань, що засвоюються та знаходять свій прояв у ході етнізації, усвідомлення власної належності до нації, бачення й усвідомлення позиції, а також ролі своєї етнічної спільноти серед інших.

За словами вченої, про високий рівень розвитку національної самосвідомості (як і свідомості та самосвідомості загалом) свідчить розуміння особистістю своєї відповідальності не лише за себе, а й за природне і суспільне середовище, до яких вона причетна, і яке формує її оточення. Досліджуючи вплив української художньої літератури на рівень національної самосвідомості студентів ВНЗ, В. Соколова підтверджує цю тезу експериментально: критерій відповідальності за самого себе і світ навколо значно зростає в тій групі піддослідних, які опрацьовували значну кількість творів української літератури.

У межах свого дослідження науковець значну роль у становленні національної самосвідомості відводила духовності. В. Соколова визначає цей феномен як складну, багатовимірну систему, що містить становлення свідомості та самосвідомості особистості, відображає її найактуальніші потреби, інтереси та погляди, а також ставлення до навколишньої дійсності та до себе як індивіда. У духовності втілені сподівання, ідеали та прагнення особистості, які вчена характеризує як дух нації, що обумовлює життєвий вибір і є орієнтиром особистісних потреб людини, її переживань і стратегій життєдіяльності. Важливу роль цінності відіграють і у становленні громадянськості, оскільки міра оволодіння індивідом ціннісною системою суспільства та те, наскільки ця система проникла в потребово-мотиваційну сферу, безпосередньо впливає на громадянську природу людини [7].

У своїй дисертації В. Соколова детально аналізує фази етнізації особистості в ході онтогенезу та психологічну природу національної свідомості та самосвідомості. Водночас головний акцент дослідниця ставить на специфіку ідейно-мотиваційного впливу, який українська народна творчість і художня література мають на духовну сферу української нації. У праці вченої виведена пряма залежність між обсягом літератури українознавчого циклу на рівень національної свідомості та самосвідомості. Під час дослідження було виявлено, що респонденти приписують себе до тієї національності, характерні риси якої вважають найближчими та притаманними собі. Важливим аспектом національної самосвідомості є розуміння самого терміну «національний». Попри достатній рівень усвідомлення поняття, респонденти по-різному оцінювали важливість різних ознак національності. Так, студенти-філологи

надають великого значення мові, вважаючи його провідним фактором належності до конкретної етнічної спільноти.

В. Соколова підсумовує, стверджуючи, що в респондентів, які мають справу з більшими обсягами української літератури, фольклору, мови та історії, що сприяють повнішому розумінню «душі нації», національна самосвідомість розвинена значно краще, ніж у студентів інших спеціальностей. Це проявляється також у відповідальнішому та свідомішому ставленні до себе з точки зору належності до українського народу. Дослідниця пояснює це базую, закладеною ще з дитинства батьками, а згодом – школою шляхом залучення до взаємодії з українською мовою, яка яскраво виражена в народній творчості та національній літературі [7].

За словами вченої, одну з головних позицій серед чинників становлення національної свідомості та самосвідомості посідає література, оскільки вона є фактором формування національної мови, етики, ідеалів, традиційних норм поведінки, особливостей національного характеру та світосприйняття. Саме тому збільшення обсягів і ґрунтовності вивчення дисциплін українознавчого циклу (української мови, літератури тощо) позитивно впливають на підвищення рівня національної самосвідомості у студентів. Серед інших сприятливих факторів В. Соколова вирізняє збільшення національної орієнтованості гуманітарних предметів (культурології, психології, педагогіки), а також спецкурсів і виховної роботи. Таким чином, особистість зазнає впливу як емоційно-почуттєвого, так і розумового, і морально-ціннісного характеру. Крім того, дослідниця стверджує, що такий комплекс методів сприяє розвитку громадянськості та національної свідомості не лише студентів-українців, а й представників інших націй [7]. Проте питання зворотного впливу, тобто зміни рівня національної самосвідомості української студентської молоді під впливом чинників етнізації, що є не українськими, притаманними іншим народам, потребує подальшого дослідження.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, у результаті аналізу праць, присвячених розглянутій тематиці, було виявлено взаємозаміщення понять «етнос» і «нація» у більшості дослідників. Так само було простежено тенденцію до ототожнення понять «національна свідомість» і «національна самосвідомість» з огляду на тісну взаємопов'язаність обох явищ. У цьому контексті ясності додає підхід М. Боришевського, який обидва феноме-

ни вважає одночасно світоглядними орієнтаціями особистості та частиною духовної сфери. Національну самосвідомість науковець визначає як ставлення особистості до себе й оцінку себе як носія національної свідомості, тобто, передусім, як відрефлексоване сприйняття.

Водночас варто наголосити на впливі національної літератури як на одному з провідних факторів становлення національної свідомості та самосвідомості. Беручи до уваги актуальність проблеми, в українській психологічній науці активно напрацьовують методологічну базу. У цьому контексті особливо перспективним постає ще не досліджене питання впливу іноземної літератури на формування національної свідомості та самосвідомості особистості. Залишати поза увагою цей фактор ніяк не можна, з огляду на тенденції глобалізації. Активізація процесів культурного обміну як одного з провідних чинників становлення особистості сучасної молоді людини є ще одним вагомим аргументом на користь перспективності дослідження.

Література:

1. Барканова О. В. Динамика національного самосознання личности в период ранней юности : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / О. В. Барканова. – Красноярск, 2006. – 194 с
2. Березін А. М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / А. М. Березін. – К., 2002. – 208 с.
3. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 - теорія і методика виховання / Б. В. Вікторович. – К., 2005. – 528 с.
4. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / М. Й. Боришевський // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 138–144.
5. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / М. Й. Боришевський. – К. : Беркут, 2000. – 63 с.
6. Ондар Л. М. Взаимосвязь структурных компонентов национального самосознания личности: на примере тувинских подростков : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Л. М. Ондар. – Красноярск, 2006. – 200 с.

7. Соколова В. Ф. Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури : дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / В. Ф. Соколова. – К., 2005. – 196 с.

8. Співак Л. М. Специфіка змісту та структури національної самосвідомості особистості у психологічній науці / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології. – 2012. – № 1. – С. 73–77.

9. Шевченко О. В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості : дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / О.В. Шевченко. – К., 2005. – 213 с.

10. Шугай М. А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів : дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / М. А. Шугай. – Острог, 2002. – 245 с.